

شی‌کردنه‌وی درکه له شیعی کلاسیکی کوردیدا

جه‌عفه‌ر قاره‌مانی^۱

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۷ مرداد ۱۳۹۹؛ تاریخ پذیرش: ۲۷ بهمن ۱۳۹۹؛ صص. ۱۳۳-۱۴۶

DOI: <https://www.doi.org/10.34785/J013.2020.507>

پوخته

شیعر و په‌خشان وه‌ک هه‌موو هونه‌ره‌کانی دیکه بۆ په‌یوه‌ندی له‌گه‌ل به‌رده‌نگی خۆیان پوینستیان به‌چهند که‌ره‌سته‌یه‌ک هه‌یه؛ یه‌کینک له‌م که‌ره‌ستانه، درکه‌یه. هه‌ر له‌کۆنه‌وه‌پسپۆرانی ئەده‌بی ئاماژه‌یان به‌کارتیکه‌ری درکه له‌سه‌ر شیوازی ناخافتنی ناسایی و شیعر کردووه و وه‌ک شیوازیکی دره‌پرینی ئەده‌بی پیناسه‌یان کردووه. له‌م وتاره‌دا، درکه و جۆره‌کانی له‌شیعی کلاسیکدا به‌شیوازیکی نوێ شروقه‌ کراوه. درکه، وشه، ده‌سته‌وشه، یان رسته‌یه‌که‌ بیژهر به‌شیوازیکی به‌کاری دینیت که‌ مه‌به‌ست له‌دره‌پرینی، واتای نه‌ینیه. زۆرینک له‌واتاکان په‌نگه‌ ئەگه‌ر به‌شیوازی ناسایی دره‌پرین؛ زۆر کارتیکه‌ر نه‌بن. درکه واتاکان به‌شیوازی هونه‌ری ده‌گه‌یه‌نیت و ئەم تایبه‌تمه‌ندییه‌ش بی‌گومان له‌زانستی په‌وانبیزیه‌وه‌سه‌رچاوه‌ ده‌گریت. شوینی سه‌ره‌لدانی درکه، ناخافتنی ناسایی خه‌لکه و له‌په‌یوه‌ندییه‌کانی رۆژانه‌ی ناخۆه‌رانی کۆمه‌لگادا رۆلی بووه و له‌کات و شوینی تایبه‌تدا بۆ گه‌یاندن و ناگادارکردنه‌وه‌ به‌مه‌به‌ستی جۆراوجۆر به‌کار هاتووه. درکه ناوتنه‌ی فه‌ره‌نگه و ناستی رۆشنییری نه‌ته‌وه‌یی دره‌ده‌خات؛ لای هه‌موو ناخۆه‌رانی زمانی دایکی به‌کار هاتووه، واته‌ مۆری کۆمه‌لی پێوه‌یه و مانه‌وه و نه‌مانه‌وه‌ی په‌یوه‌ندی به‌بریاری کۆمه‌له‌وه‌ هه‌یه. له‌په‌یوه‌ندی دره‌رونییه‌وه‌ درکه کارتیکه‌ری به‌هێزی له‌سه‌ر ناخۆه‌رانی هه‌ر نه‌ته‌وه‌یه‌ک هه‌یه؛ جاری وایه‌ هانده‌ره و جاری واهه‌ هیوابه‌خش و ساپۆزکه‌ری نازاره‌ دره‌رونییه‌کانه. له‌م توێژینه‌وه‌یه‌دا هه‌ول دراوه‌ جیاوازی درکه و رازه‌کانی خواستن، خوازه و په‌ند تاوتووی بکریت و پاشان لایه‌نی جوانیناسی درکه له‌شیعی کلاسیکدا شروقه‌ بکریت. ئەم توێژینه‌وه‌یه‌ به‌شیوازی وه‌سفی-شیکارانه‌ درکه و جۆره‌کانی له‌شیعی کلاسیکدا تاوتووی کردووه. هه‌وینی سه‌ره‌کی نه‌نجامی ئەم لیکۆلینه‌وه‌یه‌ ئەم په‌رسیارانه‌ بووه: هۆکاری سه‌ره‌کی سه‌ره‌لدانی درکه له‌ئه‌ده‌بیاتدا چییه؟ بۆچی بیژهر ناراسته‌وخۆ وته‌کانی دره‌ده‌پریت؟

چکیده

شعر و نثر به‌سان دیگر هنرها جهت ارتباط با مخاطب نیازمند به‌کارگیری ابزارهایی هستند. یکی از این ابزارهای ادبی، کنایه است. علمای متقدم بلاغت در مورد اهمیت کنایه و تأثیر آن در ایراد معانی و انتقال پیام به‌روش غیرمستقیم سخن گفته‌اند. در این پژوهش تلاش شده کنایه و گونه‌هایش در شعر کلاسیک کردی با روشی نو بررسی و دلیل آفرینش آن در دنیای ادبی واکاوی و جنبه‌های زیبایی‌شناسی آن بررسی شود. کنایه کلمه، عبارت، یا جمله‌ای است که گوینده به‌گونه‌ای به‌کار می‌برد نه‌هدف از ایراد آن، پوشیده سخن گفتن است. بسیاری از معانی اگر به‌گونه‌ای عادی بیان شوند، شاید بسیار تأثیرگذار نباشند. کنایه، معانی را به‌روشی هنری بیان می‌کند و از علم بلاغت سرچشمه می‌گیرد. نتیجه تحلیل و بررسی‌های این پژوهش حاکی از آن است که خاستگاه کنایه سخن گفتن عادی مردم است و در زمان و مکان‌های ویژه برای انتقال پیام و آگاه کردن با هدف‌هایی متفاوت بیان شده است؛ آینه تمام‌نمای جامعه و بیان‌کننده سطح روشنفکری است. کنایه در میان تمامی گویندگان زبان مادری نقش داشته است؛ مهور از جامعه است و ماندگاری یا زوالش بستگی به‌تصمیم افراد جامعه دارد. این پژوهش به‌روش تحلیلی-توصیفی، کنایه و گونه‌هایش را در شعر کلاسیک کردی بررسی کرده است و با این پرسش‌ها به‌بررسی کنایه می‌پردازد: دلیل اصلی بهره‌گیری از کنایه در ادبیات چیست؟ چرا شاعر، یا نویسنده معانی را غیرمستقیم بیان می‌کند؟

واژگان کلیدی: زبان شعری؛ بلاغت ادبی؛ تصویر شعری؛ کنایه.

وشه‌گه‌لی سه‌ره‌کی: زمانی شیعی؛ په‌وانبیزیه‌ی ئەده‌بی؛ وینه‌ی شیعی؛ درکه.

۱- پیشه‌کی

پازاندنهوهی وته هەر له کۆنهوه جیی سهرنجی شاعیران و نووسهرانی هەر نه‌ته‌وهیه‌ک بووه. شاعیر، یان نووسهر زیاتر هه‌ول دهدات و ته‌یه‌کی ره‌وان، پاراو و دوور له هەر جوړه دژواری و که‌مو‌کووری ناراسته‌ بکات؛ جا چ به شی‌وازی شاعر بیت، یان په‌خشان. کاتیک زمانی رۆژانه‌ی ئاخوهرانی نه‌ته‌وهیه‌ک له‌گه‌ل زمانی شاعیرانیان به‌راورد ده‌که‌ین، به‌و نه‌جامه ده‌که‌ین، له ره‌وانگه‌ی شاعیراندا دونیا و دیارده‌کانی جارنکی دیکه خولقاونه‌ته‌وه و به‌ ناوی نوێ ناودێر کراون؛ بویه وه‌ختیک ده‌قینکی ته‌ده‌بی، یان دێرینکی شیعری ده‌خوینینه‌وه ته‌وه‌نده له‌ ناوه‌کاندا هه‌ست به‌ جیا‌وازی ده‌که‌ین، وه‌ده‌زانین به‌ هه‌له‌دا چوون. جیا‌وازییه‌کان ته‌نیا له‌ ناوه‌کاندا نییه؛ به‌لگه‌و په‌یوه‌ندی و پینگه و کرده‌وه‌کانیش به‌ شی‌وازیکی تر و جیا‌واز له‌ باری ئاسایی وینا کراون. شاعیر، دونیا و سروشتی ده‌قهری ژبانی به‌ چه‌شنیکی تر و جیا‌واز له‌ پوانینی مرۆفه‌کانی تر ده‌بینیت و فامی ده‌کات؛ بویه دونیا‌یه‌کی زه‌ینی و ده‌روونی و زمانیکی تایبه‌ت به‌ خۆی هه‌یه.

بێ‌گومان جیا‌وازیی ئیوان زمانی شیعری و زمانی ئاخفتن به‌هۆی وشه و زاراو و ده‌سته‌وشه‌کانه‌وه نییه که له‌ زمانی ئاخفتن، یان خود له‌ زمانی شاعیریدا به‌ کار ده‌هینرین؛ به‌لگه‌و بۆ شی‌وازی به‌ کاره‌ینان و ریک‌خستنی وشه‌کان له‌ ناو دێره‌کاندا ده‌گه‌ریته‌وه. زمان له‌ به‌ستینی شاعیردا و له‌ جه‌سته‌ی ده‌قینکی شیعری به‌ ئیلهامیکی سحراری درده‌که‌وت. زمانی ته‌ده‌بی به‌ هەر شی‌وازیکی بیت، له‌ زمانی ئاخوتنی ئاسایی ره‌وانتر، جوانتر و کاریگه‌رت‌تر، ته‌و جیا‌وازییه‌یه که‌م به‌هۆی ره‌نگدانه‌وه‌ی سوژ و رازه‌کانی ره‌وانبێژی ته‌ده‌بییه و دووه‌م به‌هۆی به‌دیهاختنی وینه‌ی شاعیرییه که هه‌ست و جوانی به‌ زمان ده‌به‌خشیت و تیکه‌لاوی زمان ده‌ییت (پورنامداریان، ۲۰: ۱۳۸۱).

ره‌وانبێژی بریتیه له‌ وته‌ی جوان، ره‌وان و کاریگه‌ر که له‌ گه‌ل بارودۆخی گوینگر، یان خوینهر بگنجیت، بۆ ته‌وه‌ی مه‌به‌ست به‌ روونی به‌ خوینهر بگات و چێزی بیه‌خشیت. زانستی ره‌وانبێژی ته‌ده‌بی له‌و هونه‌ر و بنه‌مایانه ده‌کوڵیته‌وه که هۆی ره‌وانی، جوانی و کاریگه‌ری وته و پاراستنی له‌ لیلی و شی‌واوییه. زانایانی ته‌ده‌بی به‌ کۆی سه‌ زانستی واتاناسی، ره‌وانبێژی و جوانکاری، ره‌وانبێژی ته‌ده‌بی ده‌لین. ناوه‌ندی سه‌ره‌له‌دانی ته‌م زانسته وه‌ک زۆریه‌ی زانسته‌کانی تر ولاتی یۆنانه. نه‌ره‌ستوو به‌ نووسینی دوو کتیبی الخطابه و فن‌الشعر بناغه‌ی زانستی ره‌وانبێژی ته‌ده‌بی دارشت و سه‌لماندی نه‌ته‌نیا له‌ داهینانی فه‌لسه‌فه‌دا، به‌لگه‌و له‌ پیناسه‌کردنی زانستی ره‌وانبێژیش پینسه‌نگه. وه‌رگه‌رانی دوو کتیبی الخطابه و فن‌الشعر له‌ زمانی سوریا‌نییه‌وه بۆ سه‌ر زمانی عه‌ره‌بی سه‌ره‌تای ناساندنی ره‌وانبێژی ته‌ده‌بی به‌ ته‌ده‌بیاتی عه‌ره‌بی و ته‌نانه‌ت ته‌ده‌بیاتی فارسیش (شیعری کلاسیک) بووه.

له‌ ته‌ده‌بیاتی عه‌ره‌بیدا به‌ قه‌له‌می نووسه‌رائیکی وه‌ک ته‌بووعوبه‌یده موعمه‌ری کوری موسه‌ننا (۱۱۰- ۲۰۹ ک)، عه‌بدوللا‌ی کوری موعته‌ز (۲۴۷- ۲۹۶ ک)، جاحیز به‌سری (۱۶۰- ۲۵۵ ک)، ئیبنی قوته‌بیبه (۲۳۳- ۲۷۶ ک)، عه‌بدولقاهیر جورجانی (۴۰۵- ۴۷۴ ک) و هتد، ره‌وانبێژی ته‌ده‌بی وه‌ک زانستیکی ته‌ده‌بی سه‌ربه‌خۆ ناسرا. به‌شیک له‌ توێژهران له‌سه‌ر ته‌و باوه‌ره‌ن که جورجانی داهینه‌ری زانستی «واتاناسی و ره‌وانبێژی»یه؛ به‌لام بۆچوونی به‌ناوبانگه‌تر ته‌وه‌یه که جورجانی به‌ نووسینی کتیبی دلائل الاعجاز، زانستی واتاناسی به‌ته‌نجام گه‌یاند و پاشان له‌ کتیبی اسرار البلاغه‌دا، تیوری زانستی ره‌وانبێژی کامل کرد. دوا‌ی جورجانی زمه‌خشه‌ری له‌سه‌ر ته‌و باوه‌ره‌ بوو که نایه‌ته‌کانی قورئانی پیروژ ته‌نیا به‌ به‌ره‌وه‌رگرتن له‌ زانستی واتاناسی و ره‌وانبێژی، ده‌کرئ لیک‌دانه‌ویان بۆ بکریت. زمه‌خشه‌ری دوو زاراو‌ی واتاناسی و ره‌وانبێژی بۆ دوو به‌شی جیا‌وازی زانستی ره‌وانبێژی به‌ کار هینا و به‌ شی‌وازیکی سه‌ربه‌خۆ باه‌ته‌کانی ته‌م دوو زانسته‌ی لیک جیا کرده‌وه و سنووری زانستی بۆ هه‌رکام دیاری کرد. پاشان سه‌کاکای کۆچکردووی (۶۲۶ ک) به‌ به‌ره‌وه‌رگرتن له‌ به‌ره‌مه‌کانی جورجانی و زمه‌خشه‌ری له‌ کتیبی مفتاح‌العلومدا زانستی ره‌وانبێژی ته‌ده‌بی به‌سه‌ر سه‌ی به‌شی واتاناسی، ره‌وانبێژی و جوانکاری دا دابه‌ش کرد (علوی مقدم و اشرف‌زاده، ۱۳: ۱۳۸۶).

له سه‌ره‌تای سه‌ره‌ه‌لدانی زانستی ره‌وانیژیی ته‌ده‌بیدا، توژیینه‌وه‌کان به شیوازیکی رینک‌وینک نه‌بووه و زانایان وێزای لیکدانه‌وه‌ی ئی‌عجازی قورناتی پیروژ به‌شینکیشیان بۆ ره‌وانیژیی قورنات ته‌رخان ده‌کرد و له‌م به‌شه‌دا ره‌وانگه‌ی خۆیان ئاراسته‌ ده‌کرد؛ بۆ نمونه، جاحیز له‌ کتیبی *اعجازالقرآن*، موبه‌ره‌ده‌ له‌ *الکامل* و هتد، ئەم شیوازییان درێژه‌ پێدا. ئەو جوژه‌ توژیینه‌وانه‌ بوونه‌ بنه‌مایه‌ک بۆ نووسه‌ری ناسراوی ئەم رێبازه‌، عه‌بدوللای کورپی موعته‌ز (۲۹۶ ک) تا یه‌که‌م کتیبی جوانکاری به‌ ناوی *البدیع بنووسیت*. له‌م کتیبه‌دا هه‌فته‌ رازی جوانکاریی تاوتوئی کردوه. له‌ ته‌ده‌بیاتی فارسیدا نووسه‌رائیکی وه‌ک محه‌مه‌دی کورپی عومه‌ر رادووینی، ره‌شید وه‌توات، شه‌مس قه‌یس رازی، حوسینی کورپی محه‌مه‌د شا، سه‌لمان ساوه‌جی، هوما‌یی و هتد، زانستی ره‌وانیژیی ته‌ده‌بیان به‌ شیوازیکی نوێ پیناسه‌ و شوؤفه‌ کرد.

زانایان و شاعیرانی کورد هاوده‌نگ له‌ گه‌ل پشکه‌وتن و گۆرانکارییه‌کانی دونیای ته‌ده‌بی، هه‌ستیان به‌ بایه‌خی ته‌ده‌بی زانستی ره‌وانیژیی کرد؛ بۆیه‌ ئەم زانسته‌ زۆر به‌هێز له‌ ته‌ده‌بیاتی کوردی، به‌تایبه‌ت له‌ به‌شی شیعری کلاسیکدا ره‌نگی داوه. خۆبندنه‌وه‌ و لیکدانه‌وه‌ی دیوانی شاعیرانی ناسراوی وه‌ک نالی، مه‌حوی، سالم، کوردی، ته‌ده‌ب، حاجی قادر و هتد، ده‌وله‌مه‌ندی شیعری کوردی و شاره‌زایی شاعیرانی کورد له‌ سه‌ر زانستی ره‌وانیژیی ته‌ده‌بی ده‌سه‌لمیئت. وه‌ک له‌ ده‌ستیکی ئەم به‌شه‌دا ناماژدی پێ کرا، مه‌به‌ستی سه‌ره‌کی له‌ داھینانی زانستی ره‌وانیژیی ته‌ده‌بی له‌ کۆمه‌لگای ئیسلامیدا، سه‌ره‌تا لیکدانه‌وه‌ی ره‌زمی ئی‌عجازی ئایه‌ته‌کانی قورناتی پیروژ بووه. زه‌مه‌خشه‌ری (۵۳۸-۶۶۷ ک). له‌ پشه‌کی به‌شی یه‌که‌می کتیبی *تفسیر کشاف* له‌ سه‌ر گرنگی دوو زانستی ره‌وانیژیی و *واتاناسی* جه‌خت ده‌کاته‌وه‌ و ده‌لیت: «زانای ئایینی له‌ لیکدانه‌وه‌ی ئایه‌ته‌کانی قورناتی پیروژ سه‌رکه‌وتوو نایت؛ مه‌گه‌ر ئەوه‌ی که‌لک له‌ زانستی ره‌وانیژیی و واتاناسی وه‌رگرت؛ بۆ نمونه، له‌ ئایه‌تی «وَأَعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا»^۱ ته‌گه‌ر نه‌زانین له‌م ئایه‌ته‌دا «حبل‌الله» خواستنه، ره‌نگه‌ تووشی هه‌له‌ بین و واتای سه‌ره‌کیمان بۆ روون نه‌یته‌وه».

شاعیران بۆ ده‌برینی هزری خۆیان و زۆرجار بۆ ئافرانندی وینه‌یه‌کی زه‌ینی و خه‌یالی که‌لک له‌ رازه‌کانی وه‌ک: شوپه‌اندن، خواستن، خوازه‌ و درکه‌ وه‌رده‌گرن. بابه‌تیک که‌ به‌ سوودوه‌رگرتن له‌م رازانه‌ ده‌براییت، زۆر کارتیکه‌رت له‌ شیوازی ناسایی ده‌برینه‌؛ بۆ نمونه، وته‌یه‌ک که‌ بۆ گه‌یاندنی په‌یامیک چه‌ند لاپه‌ره‌ی پێوسته، ده‌کریت به‌ که‌لک وه‌رگرتن له‌ رازیه‌کی ره‌وانیژیی، یان جوانکاری به‌ که‌مترین وشه‌، یان ده‌سته‌وشه‌ و له‌ که‌مترین کاتدا په‌یامی سه‌ره‌کی بگه‌یه‌نریت. وده‌ورده‌ ره‌وانیژیی ته‌ده‌بی وه‌ک زانستیکی ته‌ده‌بی سه‌ره‌خۆ و به‌ مه‌به‌ستی جیاواز و ره‌وانیکی نوێ له‌ گۆرپه‌انی ته‌ده‌بیدا خاوه‌ن پێگه‌ی تایبه‌ت به‌ خۆی بوو. هه‌ر زانستیکی بۆ لیکدانه‌وه‌، شیواز و یاسای تایبه‌ت به‌ خۆی هه‌یه‌؛ بۆ نمونه، بابه‌ته‌کانی زانستی کیمیا له‌ ئەزمونگه‌ به‌ تاقی کردنه‌وه‌ ده‌سه‌لمیترن، یان ر‌ه‌ت ده‌کرینه‌وه‌. بابه‌تی «زمان»یش وه‌کوو هه‌موو زانسته‌کانی دیکه‌ پێوستی به‌ ئەزمونگه‌ی تایبه‌ت به‌ خۆی هه‌یه. به‌ زانستیکی راستی و دروستیی وته‌ شوؤفه‌ ده‌کات، «رێزمان» ده‌لێن. رێزمان، ئەزمونگه‌ی زمانه‌. دوا‌ی ئەوه‌ی وته‌ له‌ ئەزمونگه‌ی زماندا مه‌رجی راسته‌بوونی سه‌لمیتر، ئەوکات ده‌بیت له‌ قوناغی پاراوی و ره‌وانیش مه‌رجی دروسته‌بوونی هه‌بیت. به‌م پێیه‌ ده‌کریت زانستی ره‌وانیژیی ته‌ده‌بی به‌ ئەزمونگه‌ی به‌شیک له‌ پاراوی و ره‌وانی شیعری کلاسیک پیناسه‌ بکریت (قاره‌مانی، ۱۳۹۷: ۱۲-۱۳).

ره‌وانیژیی بریتیه‌ له‌ کۆمه‌لیک یاسا که‌ به‌ سوودوه‌رگرتن له‌م یاسایانه‌ ده‌کریت یه‌ک و اتا به‌ شیوازی جیاواز ده‌بیردریت، به‌و مه‌رجه‌ی ئەو شیوازان له‌ رێزی ره‌وانی و ناروونی له‌ گه‌ل یه‌کترا جیاوازییان هه‌بیت و ئەو جیاوازییه‌ ته‌نیا له‌ سه‌ر بنه‌مای خه‌یالی بیت (علوی مقدم و اشرف‌زاده، ۱۳۸۶: ۸۵). زانستی ره‌وانیژیی تایبه‌ت به‌ زمان و نه‌ته‌وه‌یه‌کی دیاریکراو نییه‌؛ شوپه‌اندن و خوازه‌ به‌ چ شیوه‌یه‌ک له‌ شیعری فارسی، یان عه‌ره‌بیدا واتای هه‌یه، هه‌ر به‌و جوژه‌ له‌ شیعری نه‌ته‌وه‌کانی تردا واتای هه‌یه (شمیسا، ۱۳۸۷: ۳۷-۳۸). زانستی ره‌وانیژیی په‌یوه‌ندی به‌ واتاوه‌ هه‌یه و پوختی و ناپوختی و پله‌ی داھینه‌ری به‌ره‌مه‌کانی ته‌ده‌بی هه‌لده‌سه‌نگینیت.

هەر وهک ناماژە کرا، زانستی پرونیژی بریتییه له کۆمه‌لێک یاسا که به کاریگه‌ریی ئه‌و یاسایانه ده‌کریت یه‌ک واتا به‌چهند شیوازی جۆراوجۆر دهربردریت؛ بۆ نمونه، له‌و رسته‌یه‌دا: «باران دهباری»، له‌ زانستی پرونیژیدا ده‌کریت به‌چهند جۆری جیاواز دهربردریت و بنوسریت که له‌ بابته‌ پرونی و ناروونی ده‌لاله‌ته‌وه له‌ گه‌ڵ یه‌کترا جیاوازیان هه‌یه‌ت؛ وه‌ک: «چاوی هه‌ور ده‌گری». ئه‌م رسته‌یه‌ هه‌ر واتای رسته‌که‌ی پیشووی هه‌یه، واته «باران دهباری»؛ به‌و جیاوازییه‌وه که له‌م رسته‌یه‌دا که‌لک له‌ رازدی خواستن بۆ گه‌یاندنی په‌یامی سه‌ره‌کی وه‌رگه‌راوه. یان له‌م رسته‌یه‌دا: «مرواری باران له‌ چاوی هه‌ور ده‌تکی»، دیسان واتای رسته‌که‌ی سه‌ره‌تا «باران دهباری» به‌ به‌هه‌ره‌رگرتن له‌ رازه‌کانی شوپه‌اندن و خواستن دهربرپراوه؛ یان به‌جێ ئه‌وی بلیین «زۆر جوانه»، ده‌توانین بلیین «ده‌لێ مانگه»، یان «وه‌ک گوڵه». له‌ روانگه‌ی خه‌یالییه‌وه، له‌ نیوان واتای سه‌ره‌کی ئه‌م دوو رسته‌یه‌دا جیاوازییه‌ک نییه‌. هه‌ر دوو رسته‌ به‌ به‌هه‌ره‌رگرتن له‌ یه‌ک رازه‌ دهربرپراون و یه‌ک واتاشیان هه‌یه (قاره‌مانی، ۱۳۹۷: ۱۳-۱۴).

زانستی واتاناسی باس له‌ واتای دووه‌می وه‌ ده‌کات. واته‌ مه‌به‌ست له‌ واتا، واتای رواله‌تی وه‌ نییه‌؛ به‌لکه‌و واتای دووه‌می، یان خوازییه‌. بیژر به‌ به‌هه‌ره‌رگرتن له‌ واتای دووه‌می مه‌به‌ستی له‌ دهرپینی وه‌ به‌ خۆنه‌ر ده‌گه‌یه‌نیت. به‌ واتایه‌کی دیکه، ده‌کریت رسته‌یه‌ک دوو، یان چهند واتای هه‌یه‌ت، یه‌کیان سه‌ره‌کی و ئه‌وانی تر ناسه‌ره‌کی بن؛ به‌لام مه‌به‌ستی بیژر زیاتر ئه‌م واتایه‌یه‌ شیوازی بارودۆخی ویسته‌که‌یه‌تی. که‌لکی سه‌ره‌کی زانستی واتاناسی، ناسیاوکردنی خۆنه‌ر له‌ گه‌ڵ هێزی زمانه، بۆ ئه‌وی له‌ بارودۆخی جیاواز و گونجاودا بتوانیت که‌لک له‌و هێزه‌ وه‌رگرت و ته‌ی کاریگه‌ر بخوڵقینیت. واتایه‌کی تاک ده‌کریت به‌چهند جۆری جیاوازی وه‌ک کورتبیری و درێژبیری دهربردریت؛ ئه‌وی تایبه‌ت به‌ شیوازی ئه‌ده‌بییه‌، وێنه‌ی شیعرییه‌، واته‌ شوپه‌اندن، خواستن، درکه‌ و خوازه (شمیسا، ۱۳۸۶: ۳۱).

۱-۱- وێنه‌ی شیعری

وێنه‌ له‌ شیعردا جۆرنێک ئافرانندی هونه‌رییه‌ و شاعیر به‌ به‌هه‌ره‌رگرتن له‌ وێنه‌ی شیعری به‌ شته‌کانی ده‌قهری ژیانی ره‌نگی ژیا ن ده‌به‌خشیت و به‌ سووده‌رگرتن له‌م وێنانه‌ دونه‌یه‌کی نوێ ده‌خوڵقینیت (زرین‌کوب، ۱۳۶۷: ۷۴). وێنه، فۆرمیکه‌ له‌ سروشت که له‌ ئاوێنه‌ی زه‌یندا شۆق ده‌داته‌وه (زرین‌کوب، ۱۳۶۴: ۱۵۸). به‌ واتایه‌کی دیکه، وێنه‌ ته‌وسیف، یان به‌راوردێکی خه‌یالییه‌ و هۆی ئافرانندی وێنه‌یه‌ک له‌ زه‌ینی خۆنه‌ر، یان بیه‌سه‌ردا ده‌یه‌ت. خه‌یال، به‌ واتای جواترکردنی دیمه‌نیکه‌ له‌ دهرپینی وێنه‌ی ئه‌و سۆزه‌ هه‌لچووه‌ی شاعیر له‌ ساته‌کانی بینه‌ی دیمه‌نیکه‌ جوان، یان دزیو، تراژیدی، یان کۆمیدی له‌ ته‌زمونی خۆیدا وێنای ده‌کات. له‌ هه‌موو دۆخێکدا خه‌یال دياره‌ و هه‌ست و سۆز ده‌جوڵینیت (ئه‌حمه‌د ئه‌سه‌ود، ۲۰۱۰: ۷۶). که‌وايه، وێنه‌ بریتییه‌ له‌ چۆنه‌تییه‌ی ده‌رکه‌وتن و سه‌ره‌له‌دانی شتی که‌ له‌ ئاوه‌زی مرۆفدا، یان وێنه‌، شیوازیکی تایبه‌ته‌ ئاوه‌زی مرۆف به‌ که‌لکه‌ وه‌رگرتن له‌و، شتی که‌ به‌ خۆی ئاراسته‌ ده‌کات. وێنه، یان خه‌یال له‌ راستیدا هێزی نواندی جۆرنێک دهرپینی ئاراسته‌قینه‌یه‌ که له‌ روانگه‌ی هونه‌ری شاعیر و له‌ سروشتی ده‌قهریکه‌ی تیندا ده‌ژی، سه‌رچاوه‌ ده‌گریت.

له‌ شیعری کوردیدا وێنه‌ی شیعری وه‌کو هه‌موو توخمه‌ پیکه‌ینه‌ره‌کانی شیعری، جیگه‌ی سه‌رنج و تیرامانه‌؛ چونکه‌ شاعیرانی کورد له‌ ته‌واو قۆناغه‌کانی شیعریدا بایه‌خیان به‌ لایه‌نه‌ هونه‌رییه‌ی شاعر داوه‌ و به‌ وشه‌ و ره‌نگه‌ جۆراوجۆره‌کانی شوپه‌اندن، خواستن و خوازه‌ تابلۆی دل‌فینیان کیشاوه‌ته‌وه؛ به‌ شیوازیکی زۆر جار خۆنه‌ر به‌ خویندنه‌وه‌ی شیعری و هه‌ست ده‌کات له‌ به‌رده‌م تابلۆیه‌کی جواندا وه‌ستاوه‌ و نوقمی خه‌یال و بیه‌رکردنه‌وه‌ی قوول ده‌یه‌ت. ئه‌و بابته‌ش له‌ په‌لی یه‌که‌مدا بۆ لێهاتوویی شاعیر ده‌گه‌ریته‌وه‌ که‌ چنده‌ تاونیویه‌تی وشه‌ له‌ خزمه‌تی ده‌ق و ده‌قیش له‌ خزمه‌تی شیعری جوان داينیت. به‌ شیوه‌یه‌کی گشتی دوو جۆره‌ وێنه‌ی شیعری هه‌یه‌؛ یه‌که‌م، وێنه‌ی وه‌سفی که‌ له‌ ره‌نگه‌ی وشه‌ و دهرپینی راسته‌وخۆه‌ پیک‌دیت. دووه‌م، وێنه‌ی ره‌وانیژی که‌ له‌ ره‌نگه‌ی رازه‌کانی ره‌وانیژییه‌وه‌ به‌ره‌م دیت (ده‌شتی، ۲۰۰۹: ۱۲۵). وێنه‌ی شیعری له‌ شیعری شاعیره‌که‌وه‌ بۆ شاعیره‌کی تر جیاوازی هه‌یه‌؛ هۆکاری ئه‌م جیاوازییه‌ بۆ سرشت و سروشتی شاعیر تیندا ده‌ژی و رازه‌کانی شیعری که‌ به‌ شیوازی جۆراوجۆر به‌ کارهاتوون ده‌گه‌ریته‌وه‌.

۲-۱- پرسپاره کانی توژیینهوه

۱. هۆکاری سهره‌لدانی درکه له ئەدهیاتدا چیه؟
۲. له چ کات و ساتیکدا شاعیر و ئەدیبی کورد که‌لکیان له درکه وەرگرتوه؟
۳. ناخۆ رازهی درکه له شیعردا لایه‌نی جوانیناسی به شاعر دهبه‌خشیت؟
۴. له شیعری کلاسیکی کوردیدا، درکه به چەند جۆر خۆی نواندوه؟

۲- پیشینه‌ی توژیینهوه

هەر وه‌ک له سهرتای تەم توژیینه‌وه‌یه‌دا باس کرا، رازه‌ی درکه یه‌کێک له رازه‌ سهره‌کیه‌ کانی زانستی رۆونبێژییه و له ئەدهیاتای کوردیدا چەند کتیب به‌ شیوازی پسپۆرانه له‌سەر زانستی رۆونبێژی ئەدهبی نووسراون و لیکدان‌ه‌ویان له‌سەر رازه‌ی درکه کردوه که بریتین له: ۱. رۆونبێژی له ئەدهبی کوردیدا، به‌شی دووهم، رۆونبێژی، عەزیز گەردی؛ ۲. خۆشخوانی، عەلەئەدین سه‌جادی؛ ۳. به‌دیج و عەرۆزی نامی، مه‌لعه‌بدولکه‌ریم موده‌رپیس؛ ۴. جوانکاری له ئەدهبی کوردیدا، ئیدریس عەبدوڵلا؛ ۵. لایه‌نه‌ رۆونبێژییه‌کان له شیعری کلاسیکی کوردیدا، ئیدریس عەبدوڵلا؛ ۶. کۆمه‌لێک پەند و ئیدیومی کوردی، زه‌کیه‌ ره‌شید محەممەد ئەمین؛ ۷. به‌یانی کوردی، عەبدوڵخالق په‌رهیزی؛ ۸. رۆونبێژی له ئەدهبی کوردیدا، سه‌ید ئەحمەد پارسا؛ ۹. رۆونبێژی، جه‌عفر قاره‌مانی؛ ۱۰. ئیلیوم له‌ زمانی کوردیدا، فه‌تاح مامه‌ عەلی (نامه‌ی دوکتۆرا)؛ ۱۱. ئیلیوم له‌ زمانی کوردیدا، عەلی جه‌لال محەمۆد؛ ۱۲. فه‌ره‌نگی ئیلیوم له‌ زمانی کوردیدا، عەبدوڵه‌هاب شیخانی؛ ۱۳. زۆه‌ری زمان، فه‌ره‌نگی کینایه‌ و ده‌سته‌واژه‌کانی کوردی سۆرانی، ئیبراهیم ئەحمەدی.

۳- درکه و پیناسه‌ی له ئەدهبی کوردیدا

سیرووس شه‌میسای بۆ پیناسه‌ی درکه له‌سەر ئەو باوه‌ریه‌ که شاعر و په‌خشان وه‌ک هه‌موو هونه‌ره‌کانی دیکه بۆ په‌یه‌ندی له‌ گه‌ل به‌رده‌نگی خۆیان پیوستیان به‌ چەند که‌ره‌سته‌یه‌ک هه‌یه. یه‌کێک له‌م که‌ره‌ستانه‌، درکه‌یه. هەر له‌ کۆنه‌وه ئەدیبان و پسپۆرانی ئەدهبی ئاماژەیان به‌ گرنگی و کارتیکه‌ری رازه‌ی درکه له‌سەر شیوازی ناخافتنی ناسایی و شیعردا کردوه و وه‌ک شیوازیکی دهرپینی ئەدهبی- هونه‌ری پیناسه‌یان کردوه. درکه له‌ نیوان دوو تاکدا به‌ کار دێت و پاشان ورده‌وره‌ له‌ ناو تاکه‌کانی دیکه‌ی کۆمه‌لگاشدا به‌ره‌و په‌یدا ده‌کات. له‌ کولتووری هەر نه‌ته‌ویه‌ کدا کۆمه‌لێک درکه‌ی تایبه‌ت هه‌یه که‌ تیگه‌یشتن له‌ واتای ئەم درکانه‌ په‌یه‌ندی به‌ شارەزایی له‌ گه‌ل کولتووری ئەو نه‌ته‌ویه‌، یان بوونی زانیاری له‌سەر به‌ستین و هۆکاری سهره‌لدانی ئەو درکانه‌وه‌ هه‌یه (شمیسا، ۱۳۸۷: ۲۸۵-۲۸۶).

به‌کاره‌ینانی درکه، به‌ شاعیر ئەو دهرفته‌ دهبه‌خشیت تا ئەو واتایه‌ی له‌ زه‌یندایه‌ به‌ شیوازیکی کارتیکه‌ر و جوان دهرپه‌رێت. سوودوهرگرتن له‌ درکه هۆی کورت‌کردنه‌وه‌ی زمان له‌ شیعردایه. له‌ رازه‌ی درکه‌دا ئەو بابته‌یه‌ی دهرده‌رپه‌رێت. ده‌بی به‌ شیوازیکی یه‌ که‌ خۆنه‌ر بتوانیت له‌ واتای نزیکه‌وه‌ به‌ واتای دوور بگات و واتای سه‌ره‌کی بۆ رۆون بێته‌وه‌؛ بۆ نمونه‌، کاتیک ده‌گوتریت «ده‌م ته‌ر»، به‌ واتای که‌سیکه‌ زمانی لووس بێت و به‌ قسه‌ خه‌لک فریو بدات؛ نه‌ک که‌سیک ده‌می ته‌ر بێت. درکه جگه‌ له‌ ده‌قه ئەده‌بییه‌کان، له‌ زمانی ناسایی ناخۆه‌رانی هەر ده‌قه‌رێکدا به‌ شیویه‌کی به‌ربلاو به‌ کار هاتوه‌ و گرنگی و جوانی تایبه‌تی هه‌یه. زۆریک خۆلی نیوان تاکه‌کانی کۆمه‌لگاش به‌ شیوازی درکه دهرده‌رپه‌رێن؛ بۆ نمونه‌، وه‌ختیک که‌سیک به‌ که‌سیکی دیکه‌ ده‌لێت «تاو له‌ کام لاره‌ هه‌لاتوه‌؟»، واته‌ چ رۆوی داوه‌ بۆ دینی ئیمه‌ هاتوو. ئەو واتایه‌ی له‌ پێگه‌ی درکه‌وه‌ دیار ده‌کرێت، کاریگه‌تر و روه‌انتره‌ له‌ واتایه‌یه‌ به‌ شیوه‌ی راسته‌وخۆ دهرده‌رپه‌رێت. سوودوهرگرتن له‌ درکه ئەو دهرفته‌ به‌ بیژر دهبه‌خشیت تا زۆر واتا که‌ له‌ باری ناساییدا به‌ هۆی شه‌رم، ترس و دل‌ه‌راوکی، یان هەر هۆیه‌کی دیکه‌وه‌ شیوازی درکندن نه‌ین، دهرپه‌رێت.

سوودوهرگرتن له درکه نهو دهرفته به بیژهر دهبهخشیت تا زۆر واتا که له باری ئاساییدا بههوی شهرم، ترس و دلهراوکی، یان ههر هویه کی دیکهوه شیواوی درکندن نهبن، دهربردریخت. زۆریک له واتاکان پهنگه نه گهر به شیوازی ئاسایی دهربردرین، زۆر کارتیکهر نهبن. پازهی درکه واتاکان به شیوازی نهدهی دهگهیهنیت و نههه تایبهتمهندییههش به گومان له زانستی رهوانیژیی نهدهییهوه سهراچاوه دهگریخت. له جۆره نهدهییهکاندا درکه له شیعی، پهخشان، مهتهل و پهندی پیشینیاندا پهنگی داوتهوه و به کار هاتوه. بهشیک له پهندی پیشینیان لهسهه بانهمای درکه دروست بوون؛ بو نمونه، «دهستی به دهمی ناگات»، درکهیه له تاکی نه دار و ههژار (قارهمانی، ۱۳۹۸: ۱۱۹).

له سهراچاوهکانی زانستی رهوانیژییدا، له پیناسهی درکهدا هاتوه: وتهیهک دوو واتای ههییته؛ یه کهم، واتای نزیک و دووهههه، واتای دوور. واته، نه گهر بیژهر رستهیهک وهه دهربردیخت که خوینهر له واتای نزیکهوه به واتای دوور بگات، لهو بهشهدا له پازهی درکه کهلگی وههگرتهوه. به واتایهکی دیکه، رسته، یان دهستهوهشیهک مهههستی بیژهر یان شاعیر له دهربرینی، واتای روالهتی نییه و نیشانهیهک که سهرنجی خوینهر له واتای روالهتییهوه بو واتای نهینی رابکیشیت له دپردا نهییته؛ کهوایه، درکه یه کیچ له ههستیارتیرین بابهتهکانی زمانه و زۆرجار مهههستی سهههکی له دهربرینی درکه روون نییه. بهه پییه تهنیا نهو تاکانهی دهسهلاتیکی بههیزیان بهسهه زمانیکدا ههییته، دهتوانن له واتای درکه تایبهتهکان تییهگهن. به کورتی، درکه وشه، دهستهوشه، یان رستهیه که بیژهر به شیوازییک به کاری دینیته که مهههست له دهربرینی، واتای نهینییه؛ کهوایه، واتای نزیک هیمایه که بو گهیشتن به واتای راستهقیینه له دهربرینی وشه، یان رسته (قارهمانی، ۱۳۹۷: ۱۲۰).

شیخی من بهو غایهته پستی له عالم کردوه سوورتهی خووشی له نیو ئاوینه پستی ته دهکا
(حاجی، ۱۳۹۰: ۵۲)

لهه دپردها، دهستهوشهی «پشت ته کردن» دوو واتای ههیه؛ یه کهم، واتای نزیک که بریتییه له: رووهه لگهراندنهوه و پشت له کهسیک کردن؛ دووههه، واتای دوور یان نهینی که بریتییه له: دوور کهوتنهوه و خووته نه گه یاندن له تاکیک یان ههشیمهتیکی دیاریکراو.

خوینی من به گهردهنی زولفت به ئیشارهی چاوه کانت من نه گهر شکاوه پشتم، من نه گهر جگهربرپروم
(وه فایی، ۱۳۸۹: ۱۲۹)

لهه دپردها، «پشت شکان» دوو واتای ههیه؛ یه کهم، واتای نزیک یان روالهتی که بریتییه له: تووشی پشت شکان بوون؛ دووههه، واتای نهینی که زیاتر مهههستی بیژهر له دهربرین و درکه که بریتییه له: ۱. تووشی به لا هاتن. ۲. هیژ و دهسهلات نه مان. ۳. زهره و خهساری گهوره لی کهوتن (قارهمانی، ۱۳۹۷: ۱۲۱).

درکه له پرووی دهررونییهوه کارتیکهری زۆر بههیزی لهسهه ناخاوتنی ئاسایی ناخپهرانی ههر نهتهوهیهک ههیه؛ جاری وایه هاندهره و جاری واشه هیوابهخش و ساریژکههری نازاره دهررونییهکان، یان چارهسههری کیشهکانه (نهحمهدی، ۱۳۹۳: ههژده). جیی ئامازیه لهو بهشهی که نمونههینانهوه وهک درکه به شیوهی ناراستهوخو واتا دهگهیهنیت هاوشپوهییان ههیه؛ بهتایبهته له درکهی رهمزاییدا ویکچوون؛ بهلام له بانهمادا مهههست له کهلگ وههگرگرتن له درکه و نمونههینانهوه به تهواوی جیاوازیان ههیه. له زۆر شویندا درکه، ویکچوویی له گهل خوازه و به تایبهته خواستنی لیکدراودا ههیه؛ نهه ویکچوویی به رادهیه که ههههههه پیناسهیهکی روون و دیاریکراو بو درکه، خوازه و خواستن ههیه، بهلام دیسان له نیوان پسپورانی رهوانیژیی نهدهییدا لهسهه نهه بابهتانه بوچوونی جیاواز له نارادایه.

پیناسه کانی کۆن و نوینی رازهی درکه تا رادیه ک هاوشیوه و لهیه ک نزیکن؛ به لّام به شیک لهم پیناسانه زۆر گشتین و ناكریت رهخه‌یان لی بگيریت. گرووینک له زانایانی زانستی روونبیریی ته‌نانهت سه‌رنجی ورده کاریه کانیشیان داوه؛ وه ک شه‌میسا که له پیناسه‌ی رازهی درکه‌دا ده‌لیت: «سه‌رنجدان به درکه له شیوازناسیدا زۆر گرنگه. ته‌نیا ئه‌و تاکانه‌ی ده‌سه‌لاتینکی ئه‌وتۆیان به‌سه‌ر زمانیکدا هه‌یه، ده‌توان که‌لک له‌م رازه‌یه وهرگرن». به‌پیی پیناسه‌ی شه‌میسا درکه بریتیی له ده‌سته‌وشه‌ یان رسته (شمیسا، ۱۳۸۷: ۲۷۴). ئه‌م پیناسه‌یه جیی ره‌خه‌گرته؛ چونکه درکه ته‌نیا رسته و ده‌سته‌وشه نییه؛ به‌لکوه به شیوی وشه‌ی تاک، یان لیکدراویش له شیع و په‌خشاندا به‌کار هاتوه. زۆرینک له واتاکان ئه‌گه‌ر به شیوازی ئاسایی ده‌برپرین زۆر چیربه‌خش نین و کارتیکه‌ریان له‌سه‌ر هه‌ستی به‌رده‌نگ ناییت و ره‌نگه‌ دزیویش به‌ زمین بگات؛ به‌لّام به که‌لک وهرگرتن له رازهی درکه ده‌کریت واتاکان به شیوازیکی ناراسته‌وخۆ و کارتیکه‌ر ده‌برپرین، به‌ جۆرینک هه‌سته‌بزوین بن و خوینهر چیریی لی وهرگرت.

۳-۱- جیاوازی درکه و خوازه

یه‌که‌م، ئه‌وه‌ی که درکه به هیچ شیوه‌یه‌ک دزایه‌تی له‌گه‌ل حه‌قیقه‌دا نییه و ده‌کریت واتای رواله‌تی وته‌ش له درکه‌دا ره‌چاو بکیریت. ئه‌م بۆ چونه هه‌له‌ نییه؛ بۆ نمونه، له لیکدانه‌وه‌ی ئه‌و رسته‌یه‌دا: «ئاگر له مالیدا ناكریتته‌وه». له دونیای راسته‌قینه‌دا ره‌نگه‌ مالیک هه‌ییت، قه‌ت ئاگری تیدا هه‌لنه‌کریت؛ به‌لّام له خوازه‌دا به‌م شیوه‌یه نییه و واتای حه‌قیقی وته‌ بایه‌خی نییه. له خوازه‌دا مه‌به‌ست له ده‌برپین، واتای رواله‌تی بیژه نییه؛ به‌لکوه مه‌به‌ستی بیژه له ده‌برپینی خوازه، واتای نه‌پینییه. دووه‌م، له خوازه‌دا نیشانه‌یه‌ک هه‌یه خوینهر له رووی ئه‌و نیشانه‌یه‌وه تیده‌گات مه‌به‌ستی بیژه له وشه، یان رسته، واتای رواله‌تی نییه؛ به‌لّام له درکه‌دا نیشانه‌یه‌ک نییه که خوینهر بۆ واتای سه‌ره‌کی ده‌برپین رینوینی بکات.

نوعه ئینسانی ههیه غه‌م قوتیه من غه‌می خۆم و غه‌می عالم ده‌خۆم

(نالی، ۱۳۸۷: ۳۰۸)

له‌م دیره‌دا، مه‌به‌ستی سه‌ره‌کی شاعیر له «عالم» خه‌لکی دونیایه و نیوی شوینه‌که لیکخواستراوه که «عالم» به بۆ ئه‌و مروفانه‌ی تیدا ده‌زین. په‌یوه‌ندی نیوان هه‌ر دوو واتای ده‌برپین، په‌یوه‌ندی شوینیه؛ به‌لّام له رازهی درکه‌دا نیشانه‌یه‌ک نییه خوینهر بۆ واتای نه‌پینی ده‌برپین که مه‌به‌ستی سه‌ره‌کی شاعیره، رینوینی بکات.

سه‌باره‌ت به جیاوازی درکه و خوازه، ده‌بی ئه‌و بابه‌ته‌ش بلین که درکه زیاتر له فولکلوره‌وه له‌قولاوه. به واتایه‌کی تر، درکه زیاتر له‌ناو تاکه‌کانی کۆمه‌لگادا رسکاوه و پاشان شاعیر له ده‌قه ئه‌ده‌بییه‌کاندا به‌کاری دینیت؛ به‌لّام خوازه له‌ زمین و زمانی شاعیره‌وه چرۆ ده‌کات. درکه زۆرجاریش له شیعری شاعیراندا، که‌ره‌سته‌یه‌ک بووه بۆ ده‌برپینی واتایه‌ک که ده‌ره‌تانی درکانندی راسته‌وخۆی نه‌بووه. تووژینه‌وه له‌سه‌ر شیوازی چۆنیه‌تی به‌کاره‌یتان و شوینی سه‌ره‌لانی درکه له شیعری شاعیراندا، تووژهر به‌ره‌و ره‌گ و بنجی له ئه‌ده‌بی فولکلور ده‌باته‌وه؛ به‌لّام خوازه له هه‌رمی شیعروه و له ریگه‌ی زه‌ینی وینه‌سازی شاعیر دیته‌ نافراندن و له‌ناو تاکه‌کانی کۆمه‌لگادا به‌وه‌ی ده‌ییت. به‌کورتی، ره‌وتی جووله‌ی رازهی خوازه له شاعیره‌وه به‌ره‌و خه‌لکه؛ به‌لّام ره‌وتی جووله‌ی رازهی درکه له خه‌لکه‌وه به‌ره‌و شاعیره.

۳-۲- جیاوازی درکه و خواستن

تایبه‌تمه‌ندی سه‌ره‌کی درکه، لیلی واتاییه؛ ئه‌و تایبه‌تمه‌ندییه‌ش به‌وه‌ی هه‌یه‌یه که واتای درکه دارپۆراو نییه. واتای هه‌ندیک درکه ئه‌وه‌نده لیل، ته‌نیا به به‌ره‌وه‌گرتن له وشه‌دان واتایان بۆ خوینهر روون ده‌ییته‌وه؛ به‌وه‌ی هه‌یه‌شوه‌ له ئه‌ده‌بی هه‌موو نه‌ته‌وه‌کاندا وشه‌دانی تایبه‌ت به درکه هه‌یه. به‌لّام واتای خواستن زۆر جیاوازی له‌گه‌ل واتای بنجی نییه و ئه‌وه‌نده‌ش لیل نییه که تیگه‌یشتن له واتای سه‌ره‌کی ئاسته‌م ییت، یان بیویست به وشه‌دانی تایبه‌ت هه‌ییت (قاره‌مانی، ۱۳۹۷: ۱۲۳).

۳-۳- جىاۋازى دركە و خواستنى لىكدراو

جىاۋازى دركە و خواستنى لىكدراو لەو خالەدايە كە خواستنى لىكدراو جۆرىك خاۋازىيە و لە دىرپىكدا كە خواستنى لىكدراو ھەيىت، نىشانەيەك ھەيە كە سەرنجى خويئەر بۆ واتاى راستەقىنە راپكىشىت و دەربىرى ئەم بابەتە يىت كە دەستەۋشە يان رستە لە واتاى بنجيدا بە كار نەھاتوۋە. بەلام لە دركەدا ئەو نىشانەيە نىيە كە دەربىرى واتاى نەھتەيىت؛ بۆ نمونە، لەو دركەيەدا: «فۈ لە دۆ نەكردن»، ھىچ نىشانەيەك نىيە خويئەر بزانىت مەبەست لە دەربىرى ئەو رستەيە، واتاى نەھتەيىيە (شمىسا، ۱۳۸۷: ۲۸۸).

۳-۴- جىاۋازى دركە و پەند

۱. دركە دەتوانىت لىمايەك (مدخل) لە وشەدان يىت؛ بەلام پەند ئەو تايبەتمەندىيەي نىيە (انورى، ۱۳۸۳: ۱۲).
۲. دركە زۆر جار فۆرمى چاۋگى ھەيە و دەتوانىت بىتتە رستەيەك؛ بۆ نمونە، دركەي «دەل راپگرتن» واتاى دركاۋەكەي برىتەيە لە: دەل نەشكاندن. ئەو دركەيە دەكرىت بە شىۋەي رستە بنوسرىتتەۋە. بەلام پەند، رستەيەكە دەتوانىت بىتتە چاۋگ؛ بۆ نمونە، «لە ناش دواكەوتوۋە، لە رىنگا پەلە دەكات»، دەكرىت شىۋازى چاۋگ بنوسرىتتەۋە؛ بەو شىۋەيە: لە ناش دواكەوتن، لە رىنگا پەلە كردن. شايانى باسە ئەو جۆرە گۆرپانە بەو واتايە نىيە ھەر پەندىك دەكرىت بىتتە چاۋگ.
۳. دركە كان لايەنى نامۆزگار يان نىيە و بۆ يەك واتا دەخواستىن؛ بەلام پەند لايەنى نامۆزگارى و بەلگەھىنەنەھىيان ھەيە (پارسا، ۱۳۸۴: ۱۰-۱۱).
۴. لە پەندەكاندا زۆر جار وشە سەرەكەيەكان واتاى «خواستن» يان ھەيە؛ بەلام لە دركەدا وشە سەرەكەيەكان واتاى «خواستن» يان نىيە.
۵. دركە لەسەر بنەماى خاۋازە دوست دەيىت؛ بەلام پەند لەسەر بنەماى شوبھاندن (قارەمانى، ۱۳۹۷: ۱۲۵).

۳-۵- پىناسەي دركە

۱. واتاى خاۋازىيە و ناراستەقىنەي ھەيە؛
۲. لايەنى شوبھاندنى و خواستنى نىيە؛
۳. بە لىمايەك لە وشەدان دەژمىردى؛
۴. لايەنى نامۆزگارى و پەندى نىيە؛
۵. برەوى ھەيە؛
۶. كورتە؛
۷. دوو واتاى دوور و نىزىكى ھەيە (قارەمانى، ۱۳۹۷: ۱۲۵).

۳-۶- شويئى سەرھەلدانى دركە

شويئى سەرھەلدانى دركە، زمان و ئاخافتنى ئاسايى خەلگە و لە پەيوەندىيەكانى رۆژانەدا رۆلى بوو و لە كات و شويئى تايبەتدا بۆ گەياندن و ئاگادار كەردنەۋە بە مەبەستى جۆراوجۆر بەكار ھاتوۋە. دركە، ئاۋىنەي كولتور و دەرخەرى ئاستى رۆشنىبىرى نەتەۋەيە؛ دياردەيەكە لە زمانى ئاخاوتندا و لاي ھەموو ئاخۆپەرانى زمانى داىكى بايەخى ھەيە و بەكار ھاتوۋە و لە پەيوەندىيەكانى رۆژانەدا بۆ دەربىرى ناراستەخۆي واتايەك كەلگى لى، ۋەرگىراۋە؛ واتە مۆرى كۆمەللى پىۋىيە و مانەۋە و نەمانەۋەي پەيوەندى بە برىارى كۆمەلەۋە ھەيە. وردەۋەردە دركە ھاتۇتە ناو زمانى ئەدەبىي و ھۆي دەۋلەمەندى و ئافراندى شىۋازىكى نوي بۆ دەربىرى بوو. رەنگە ئەو پرسىيارە بىتتە ئاراۋە كە، ھۆكارى سەرەكەي رەنگدانەۋەي دركە لە ئەدەبىياتدا چىيە؟ بۆچى بىژەر ناراستەخۆ و بە شىۋازىكى نادىار وتەكانى دەردەپرەيت؟ لە ۋەلامدا دەكرى بگوتىرت: يەكەم ھۆكار بۆ دەربىرى ناراستەخۆي وتە، بەكارھىنانى شىۋازى رەوانىبىرەيە كە ھۆي كاريگەرى بەھىزتر و رەوانتر كەردنى وتەيە. دووھەم ھۆكار، ئەۋىيە كە زۆر بونى رازەي دركە لە بەرھەمەكانى ئەدەبىي سەرھەمىكدا ترس، شەرم، دلەراۋكەي تاكەكانى كۆمەلگا لە دەربىرى ناراستەخۆي واتاكان دەگەيەنەت.

زۆرچار درکه له لایهن خه لکی ناساییهوه به مهبهستی جۆراوجۆر به کار هاتووه. درکه کانی گشتی، واته ئەو درکانه ی له لایهن خه لکهوه ئافرێنران، زیاتر له جۆری هینما و ئامازهن (کرازی، ۱۳۸۹: ۱۷۲). زۆرینک لهم درکانه له ئاکاره مرۆپیه کان و له فرههنگی خه لکهوه هه لقلولان و له روانگهی خه لکناسییهوه شیای لیکدانوهن. درکه کان سه رهتا و نهجامی خۆیان ههیه؛ برینک سه ردهمین و له داهاتوودا کارایی خۆیان له دهست ددهن. به هۆی گۆرانکاری بارودۆخه کان، هه رچار درکه ی نوێ دیتته ئاراوه. درکه ی هه ر سه ردهمیکی میژوویی و کولتووری، خاوهنی تایبه تمه ندیی خۆیه تی و وه کوو ئاوێنه یه ک تایبه تمه ندییه کانی سه ردهمی خۆی دهنوێتی (ئه حمه دی، ۱۳۹۳: حه فده).

هه ر چینیکی کۆمه لگا زمانی نه ئینی تایبه ت به خۆیان هه یه که ئەو زمانه نه ئینییه پره له رسته و درکه ی تایبه ت بهو چینه؛ بۆ نمونه، له زمانی نه ئینی شو فیره کاندای «په نچه ربوون»، واتای «نه خۆش کهوتن»ی هه یه؛ یان هه رکات بلین: «فلانی گریپاچی کردووه»، مهبه ست «مردنی فلان کهس»ه. له رابردوودا که زیدته تر و لاخی سواری که رهسته ی هاتوچۆ بووه، بۆ ئامازه به درهنگ هاتن، ده گوترا «فلانی ئەسه په که ی، یان که ره که ی له قور چه قیوه»؛ به لام دوا ی هاتنی سه یاره ئەو درکه یه بوو به په نچه ربوون و جیی درکه ی له قور چه قینی گرتوه و ده گوتری «فلانی په نچه ربووه». هه لبه ت ئیستا که دونیای کۆمپیوتەر و دیجیتاله، ده گوتری: «فلانی ههنگی کردووه» و بری شتی تری لهو جۆره. له راستیدا درکه کان کۆمه لیک دابونه ریتیان له خۆدا هه شار داوه که له سه ردهمیکی تایبه تدا به کار هاتوون و بۆ ده ربیرینی واتا نه ئینییه کان که لکیان لی وهر گیراوه (قارهمانی، ۱۳۹۷: ۱۲۶).

۷-۳- بنه رپه ته کانی درکه

۱-۷-۳- ده ربیرینی درکاو

ئەو بیژیه ی به هۆیه وه درکه دروست ده ییت؛ واته ئەو وشانه ی له ده ربیریندا به کار هاتوون، دوو واتایان هه یه؛ یه کهم، واتای رواله تی و دووهه م، واتای نه ئینی، یان درکاو.

۲-۷-۳- واتای درکاو

مهبه ست له واتای درکاو، ئەو واتایه یه که له ده ربیرینه درکاوه که دا دیاری ده ییت؛ واته ئەو واتایه ی مهبه ستی بیژره له ده ربیرینی، وه تی نه ئینی و نادیاره. په یه ندیی ئیوان ئەم دوو بنه رپه ته په یه ندییه کی پیوستی و پیوستراوییه. ده ربیرینی درکاو پیوستراوه بۆ واتای درکاو، واتای درکاویش پیوسته بۆ ده ربیرینی درکاو (قارهمانی، ۱۳۹۷: ۱۲۷).

له وه ی دواوه، ده یی قۆلی هه تا ئانیشکی هه لمانی هه موو رۆژی هه تا ئیواری بچته جوت و جۆمالی

(هینمن، ۲۰۱۱: ۱۰۰)

له م دێردها، درکه له سارسته ی «قۆل لی هه لمانی» دا دهرده کهوێت. ئەم سارسته یه ده ربیرینی درکاوه، واتای حه قیقی خۆی هه یه؛ به لام واتا نه ئینییه که ی که واتای درکاوه، بریتیه له: خۆسازکردن بۆ کردنی کارێک.

۸-۳- جۆره کانی درکه

۱-۸-۳- درکه له به رئاوه لئاو «وه سفکراو، ناو»

بابه ت، یان واتایه ک مهبه ست و واتای درکاوه که ی، ناوی وه سفکراوه و خودی درکه ئاو ه لئاو، یان کۆمه لیک ئاو ه لئاو، یان رسته یه که له رووی ئەوانه وه به رئاوه لئاویکی دیکه بۆ خوێنه ر روون ده ییته وه. له درکه ی به رئاوه لئاو دا خوێنه ر به دیتنه وه ی به رئاوه لئاو به ئاو ه لئاو درکاوه کان ده گات. به واتایه کی تر، ئاو ه لئاویک ده ربیر دێت و ئەم ئاو ه لئاوه ئامازه به به رئاوه لئاویکی تر بکات (قارهمانی، ۱۳۹۷: ۱۲۸).

پىش ئەۋەي شەۋگەرى دلتەر وەرەز بى لە مالىەومالان

(ھىمىن، ۲۰۱۱: ۲۳۱)

لەم دېرەدا، «دلتەر» ئاۋەلناۋە و دركەيە لە ۋەسفىراۋ؛ واتە كەسىك حەز لە بەرگى ئالۋال و خۇرازاننەۋە بكات «ئەۋ كەسە ناۋىكە، ئاۋەلناۋى دلتەر ۋەسفى دەكات».

۳- ۸- ۲- دركە لە ئاۋەلناۋ

جۇرپك دركەيە كە دەپرېنى دركاۋ، ئاۋەلناۋىكە مەبەستى سەرەكىي بىژەر لە دەپرېنى ئاۋەلناۋىكى ترە (واتاى دركاۋ).

عېشق كەردمى بى خانومان، بى ملكومالى عېشقم ئەز تاقتە نەمال لال بوو زبان، قامەت ھىلالى عېشقم ئەز

(ئەحمەدى كۆر، ۱۳۹۰: ۱۳۳)

لەم دېرەدا، «بى خانومان» ئاۋەلناۋە و دركەيە لە ئاۋەلناۋىكى دىكە، كە برىتىيە لە «ھەزار و مال وىران»، واتاى دركاۋ.

پەژارەي نەبى بو بى دەسەلات ھەرگىز نەبەخشى بە ھەزار خەلات

(قانج، ۱۳۸۴: ۴۸۶)

لەم دېرەدا، «بى دەسەلات» ئاۋەلناۋە و دركەيە لە ئاۋەلناۋى «كەم ھىزبون»، كە واتاى دركاۋە.

۳- ۸- ۳- دركە لە كار

لە دېرپك، يان رستەيە كدا كار، چاۋگ، يان دەستەۋشەيەك بىتتە دركە بو كار، چاۋگ، رستە، يان دەستەۋشەيەكى دىكە. ئەم جۇرە دركەيە باۋترىن جۇرى بە كارھىنانى دركەيە.

موژەي خويىن دەكا ھەر لەحزە، سەيرە ئەمەندە گول لەبن يەك نوۋكە خارا

(مەھوى، ۱۳۸۷: ۴۲)

لەم دېرەدا، «خويىن كەردن» دركەيە لە جۇرى كار و واتاى دركاۋەكەي «كوشتن».

۳- ۹- جۇرەكانى دركە لە روى ژمارەي وشەۋە

۳- ۹- ۱- دركەي يەك وشەيى

ئەم جۇرە دركەيە لە يەك وشە يىك ھاتوۋە؛ ۋەك «ئاگرەس» كە دركەيە لە ۋەستانى شەر و ناكۆكى نيوان دوو كەس، يان دوو دەسەلات.

ساقيا! بو كوي دەچى، بو كوي دەچى؟ توش لەبەر ئەۋ ملھورانە ملكەچى؟

(ھىمىن، ۲۰۱۱: ۲۷۸)

لەم دېرەدا، «ملھور» دركەيەكى يەك وشەيىە و واتاى دركاۋەكەي «بى ئاۋەز و زۇردار».

ئابروورپژە ويسالى يار و خويىنرپژە فيراق عالەمى عېشقم و مەھبەت ھەر برپژە، ھەر برپژە

(مەھوى، ۱۳۸۷: ۱۸۳)

لەم دېرەدا، «خويىنرپژە» دركەيەكى يەك وشەيىە و واتاى دركاۋەكەي «پياۋكوژ».

۳-۹-۲- درکەى دوو وشەیی

ئەم جۆرە درکەیه لە دوو وشە پێکھاتوو؛ وەک «ئاگری دل» کە واتای درکاوەکەى «خەم و کەسەر» ە.

ئەى مانگ من و تۆ ھەر دوو ھاودەردین ھەر دوو گرفتار یە ک ئاھى سەردین

(پێکەس، ۱۳۹۰: ۱۸۳)

لەم دێژەدا، «ئاھى سەرد» درکەیه کى دوو وشەییە و واتای درکاوەکەى: «خەم و کەسەر» ە.

۳-۹-۳- درکەى دەستەوشە

درکەیه کە زیاتر لە دوو وشە پێکھاتوو.

دەزانى بۆ تەرازووى زولفى سەر ناكا لە ھىچ لاوھ؟ بە پارسەنگى ھەيا دەستى لە مېزان دەبزوینى

(ھەرىق، ۱۳۹۶: ۱۸۹)

لەم دێژەدا، «تەرازوو سەرنەکردن» درکەى دەستە وشەییە، واتای درکاوەکەى «ھاوسەنگ بوون» ە.

۳-۹-۴- درکەى رستە

ئەم جۆرە درکەیه لە رستەيە ک پێکھاتوو؛ وەک «پى لەسەر تاقى مەھ و ئەيوانى کەيوان دانيان»، کە درکەيه لە «سەربەرز و سەرکەوتوو بوون».

ھەقى نوێژى لە رووتى وا ئەسینى کە ناگر پێوئینى لى نایە بۆسو

(ھێدى، ۲۰۱۶: ۳۳۰)

لەم دێژەدا، «بۆسو لى نەھاتن» درکەى رستەيە، واتای درکاوى، «زۆر رووت و ھەزار بوون» ە.

۳-۱۰- درکەى گشتى

درکەيه کە بە تێپەرىنى رۆژگار خەلکى ئاسايى کۆمەلگا بە بۆنە و مەبەستى جۆراوجۆرە ئافراندوويانە، بى ئەوئى مۆرى کەسى ھەبیت و بە ناوى کەسێکەو ناسراو بىت؛ بۆ نمونە، زۆرجار لە ناخافتنى ئاسايىدا بە کەسێک کە زۆر بێدەنگ و ھىچنەوێژ و فەقيرحالە، دەلین: «میشى لەبەر دەم ھەلنافریت». ئەم جۆرە درکەيه، درکەى گشتیە.

قورپى کوئى کەم بە سەر خۆما لە غوربەت خەوم نايى لە داخى مولک و مېللەت

(حاجى، ۱۳۹۰: ۲۲۷)

لەم دێژەدا، دەرىپى درکاو: «قورپى کوئى کەم بەسەر خۆما». واتای درکاو: چى بکەم. ئەو درکەيه، درکەيه کى گشتیە و لە کاتى خۆیدا زۆربەى تاكى کۆمەلگا سوودى لى وەرەگرن.

۳-۱۱- درکەى تايبەتى

لە لايەن کەسێکى تايبەت وەک شاعير، يان نووسەرەو دیتە بەرھەم و لە رووى بە کارھێنانەو تايبەت بە چينىکى ديارىکراوى کۆمەلگايە، واتە لە ديوانى شاعيران، يان دەقە ئەدەبىيەکاندا رەنگى داوئەو. بەھۆى ئەوئى لە ھەلومەرجىکى تايبەتدا ئافرنراو، بە درکەى تايبەتى ناسراو و بايەخى ئەدەبىيە ھەيە و رازاوئى بە شيعر، يان دەقى ئەدەبى دەبەخشیت.

لە وەختىکى بە عيشقت سەربلیندم تەمم لى نارەوى ھەر وە ک دەماوئەند

(ئەدەب، ۱۳۸۱: ۴۶)

لەم دێژەدا، دەرىپى درکاو «تەم رەوانەو» ە. واتای درکاو بریتىيە لە «خەم و کەسەر نەمان». ئەو درکەيه لە جۆرى درکەى تايبەتییە.

۱۲-۳- جۆرەكانى تىرى دركە

۱-۱۲-۳- دركەى توانج

بە واتاى تانەلەيدان و پلارتىنگرتنە؛ واتە ناماژە كردن بە لايەك و خواستنى لايەكى دىكە؛ بۇ نموونە، بە توانج بە كەسىك كە كەسىكى تر پەسن بكات و پىي ھەلبەت، بەلام بە پىچەوانەۋە لەبەر چاۋى خەلك و نەبىت و شىاۋى ئەو جۆرە تارىفانە نەبىت، دەلەين: قانگى بۇ بسووتىنە. بە واتايكى تر، لەم جۆرە دركەيەدا مەبەست گەياندىنى واتاى پىچەوانەى وتەى دەرپرپىنە؛ بۇ نموونە بە كەسىك كە نەفامە بلىين «عاقل». دركەى توانج لە زۆرىنەى نموونە كانىدا وشە، يان وتەيەكى بە روالەت پەسن و بە مانا توانجە.

بە چاۋى كالى و لىۋى ئالى و خرخالى ئىتر تەفرە نەخۆم وەك نانى نانى

(زىۋەر، ۱۹۸۹ : ۱۹۶)

لەم دىرەدا، «نانى نانى» دركەى ئاۋەلناۋە و لىرەدا لە جۆرى توانجە و بە كەسىك كە بۇ نان، ھاورپى كەسىكى دىكە بىت، بە تەشەر «نانى نانى» پىي دەلەين.

۲-۱۲-۳- دركەى ھىما

دركەيەك نىۋونجىيەكانى (واسطەھا) نىۋان واتاى دوور و نىزىك كەم بىت و واتاى دركە زوو دەرکەويت. لە دركەى ھىمادا، زۆر بە سانابى لە نىۋان واتاى نىزىك و دوور، واتاى دركە روون دەبىتەۋە. لە زمانى ئاخافتندا دركەى ھىما زۆر باۋە و بۇ گەياندىنى پەيام بە شىۋەى ناراستەۋخۆ بە كار ھاتوۋە؛ بۇ نموونە، دركەى «قۆل ھەلمالىن» بە واتاى سازبوون بۇ ئەنجامدانى ئىشپىكە، يان دركەى «ددان تىژكردن» بە واتاى تەماح تى بەستەنە.

كەس نەكا مەنعى گولم، گەرچى دلى كروومە خوین چونكە مەعلومە كە ئىشى خونچە ھەر خوین خوارىيە

(نالى، ۱۳۸۷ : ۵۸۹)

لەم دىرەدا، «دلى خوین كەردن» دركەيە لە دلى برىنداربوون، يان زۆر خەمگىن بوون. ئەم دركەيە لە جۆرى ھىمايە و واسىتەكانى نىۋان واتاى نىزىك و دوور كەمە و واتاى دركاو و دەرپرپىنى دركاو بۇ خوینەر روون و ئاشكرايە.

۳-۱۲-۳- دركەى شاراۋە^۱

دركەيەكە بەھۆى زۆر بوونى نىۋونجىيەكانى نىۋان واتاى نىزىك و دوور، تا رادىيەك تىنگەيشتن و دىتتەۋەى واتاى دركە بۇ خوینەر ئاستەم بىت؛ بە جۆرىك كە خوینەر لە واتاى نىزىكەۋە واتاى دوورى بۇ روون نەبىتەۋە و دەرختىنى مەبەستى شاعىر لە دەرپرپىنى دركە پىۋىستى بە وردبوونەۋە بىت؛ بۇ نموونە، بە كەسىكى زۆر دلاۋا دەلەين: بەرخەكەى كزە؛ واتە ئەۋەندە بەخشەندىيە كە لە مەرەكەى شىر زۆر دەدۆشى و ناھىلى بەرخەكەى بىخوات، بۆيە بەرخەكەى كزە (پەرھىزى، ۱۳۸۵ : ۸۲).

بولبولى تەبەم ئەۋا دىسان سەناخوانى دەكا نوكتەسەنجى و بەزلە گۆيى و عەنەبەرئە فشانى دەكا

(نالى، ۱۳۸۷ : ۹۷)

لەم دىرەدا، «عەنەبەرئە فشانى» دركەى شاراۋىيە لە وتەى نەستەق و شىعەرى پىي وىنە ھۆينەۋە.

۳-۱۲-۴- درکەى رەمزاوى

درکەيه که خوينەر به سانايى واتاي درکاوى بۆ روون نه يئتهوه، واته نيونجيهه کاني نيوان واتاي دوور و نزيک زۆر نييه؛ به لام واتاي درکاو زۆریش روون نييه. به واتايه کى تر، له درکەى رەمزاويدا نه تنيا به سانايى واتاي درکاو روون نايئتهوه، به لکوو دروستتر ئەويهه بليين نادۆزريئتهوه و نيونجيهه کاني ون بووه و له بيرچۆتهوه و ئەمرۆ کهس نايانزاني؛ بۆيه «رەمزاوى» ي پى دەلئين.

دەستم که به سەد وەعدە له سەد چيگە شکاوه جەبرى نييه ئەم کەسره هەتا نەيخەيه ئەستۆ

(نالی، ۱۳۸۷: ۳۹۵)

لەم دێرەدا، «دەستشکاوبوون» درکەى رەمزاوييه؛ واتاي درکاو بريتييه له: تووشى خەسار و زيان بوون.

۴ - ئەنجام

هۆکاری سەرھەلدانی درکە له ئەدەبیاتدا، بە تايبەت له شیعری کلاسیکدا، ئەویە که ئەو واتايەى له رینگى درکەوه دەردەبردریت، کاریگەرتر و رەوانترە لەو واتايەى که به شیوهى راستەوخۆ دەگەیه ندریت. سوودەرگرتن له درکە ئەو دەرڤەته به بیژەر دهبەخشیت تا زۆر واتا که له بارى ئاساییدا به هۆى شەرم، ترس و دلەراوکى، یان هەر هۆیه کى دیکهوه شیواى درکاندن نەبن؛ دەربردریت و ئەو واتايەى له زەینیدایه به شیوازى کى کارتیکەر و جوان بیلێت. سوودەرگرتن له درکە هۆى کورت کردنەوى زمان له شیعردایه. زۆرێک له واتاکان رەنگە ئەگەر به شیواى ئاسایى دەربردرین، زۆر کارتیکەر نەبن. له بارى جوانناسییهوه، درکە واتا نەینیهه کان له وینەى جوان و رازاوهدا ئاراسته دەکات و ئەم دیاردیهه له تايبەتمەندییه سەرەکییه کانی زانستی رەوانیژیى ئەدەبییهوه سەرچاوه دەگریت که واتاکان به مەبەستى جیاواز و به شیواى ئەدەبى وینا دەکات و هەست و سۆزى خوينەر دەجووڵینیت. درکە له وینەى جۆراوجۆردا راستەقینە به بەلگهوه به خوينەر نیشان دەدات و ئەم شیوازه بايەخ به واتا دەدات؛ به لام له دەربرینى راستەوخۆدا واتاکان ئەو چيژه به خوينەر نابەخشن. دیتنەوى واتاي درکاو هەستیکى خوش به خوينەر دهبەخشیت.

بەشیک لەو درکانەى له کۆندا لەناو تاکە کانی کۆمەلگادا بە کار هاتوون، بەهۆى گۆرانکاریى بارودۆخە جیاوازه کانەوه هیندیک تۆزى لەبیرچوونەویان لەسەر نیشتووه و بەشیکیشیان هەنووکە هەر بە کار دیت و له دەربرینە ئاساییه کانی نيوان تاکە کانی کۆمەلگادا به بۆنه جیاوازه کان و تەنانت له جۆره ئەدەبییه کانییدا رۆلیان ههیه. درکە له ئەدەبى کوردیدا به پیکهاتهى جۆراوجۆر و جیاوازه له لایەن شاعیرانهوه به کار هاتووه؛ زۆرجار به شیوهى وشهیه کى ساکار، دەستەوشه، یان له فۆرمى کار، یان دەربرین، یان رسته له شیعری کوردیدا رەنگى داوتەوه. به تێرمان له وشه کانی درکاو دەرڤەکهوت درکە له وشه گەلێکدا دنافرینریت که به جۆرێک پەيوەندی له نيوان واتاي درکاو و وشهى درکاودا هەيیت.

سه‌رچاوه‌کان

کوردی

ئه‌حمه‌دی شاره‌وه‌سی میکایه‌لی، مه‌لا خدر (نالی) (۱۳۸۷). *دیوانی نالی*. لیکۆلینه‌وه و لیکدانه‌وه‌ی مه‌لا عه‌بدولکه‌ریم موده‌رپرپس و فاتیح عه‌بدولکه‌ریم. چاپی پینجه‌م، سنه: کوردستان.

ئه‌حمه‌دی، ئیبراهیم (۱۳۹۳). *زیوهری زمان*. *فه‌ره‌نگی کینایه و ده‌سته‌واژه‌کانی کوردی سۆرانی*. سنه: کالج.

ئه‌حمه‌د ئه‌سوده، نه‌وزاد (۲۰۱۰). *فه‌ره‌نگی زارواکه‌کانی ئه‌ده‌ب و زانسته‌ مرۆفایه‌تییه‌کان*. تاران: ناوه‌ندی غه‌زله‌نووس.

ئه‌ده‌ب، عه‌بدوللا به‌گ (مصباح‌الدیوان) (۱۳۸۱). *دیوانی ئه‌ده‌ب*. شه‌رح و لیکدانه‌وه‌ی محه‌مه‌د سه‌عید نه‌جاری (ناسۆ). ورمی: سه‌لاحه‌دین ئه‌یووپی.

بألخی، مه‌لا محه‌مه‌د (مه‌حوی) (۱۳۸۷). *دیوانی مه‌حوی*. لیکۆلینه‌وه و لیکدانه‌وه‌ی مه‌لا عه‌بدولکه‌ریم موده‌رپرپس و محه‌مه‌د مه‌لا که‌ریم. چاپی پینجه‌م، سنه: کوردستان.

بیکه‌س، فایق (۱۳۹۰). *دیوانی بیکه‌س*. کۆ کردنه‌وه‌ی ئومید ئاشنا. سنه: کوردستان.

به‌ره‌یزی، عه‌بدولخالق (۱۳۸۵). *به‌یانی کوردی*. سه‌رده‌شت: نه‌فیس.

حه‌ریق، مه‌لا سألح (۱۳۹۶). *دیوانی هه‌ریق*. لیکۆلینه‌وه‌ی نه‌جمه‌دین ئه‌نیسی. سه‌قز: محه‌مه‌دی.

حیسانمی، خالید (هیدی) (۲۰۱۶). *کاروانی خه‌یال و ئاوئینه‌ی شکاو*. چاپی دووه‌م، هه‌ولێر: زانکۆی سه‌لاحه‌دین.

ده‌شتی، عوسمان (۲۰۰۹). *شیعری ناوچه‌ی موکریان*. سلێمانی: په‌نج.

ره‌شیدی، مه‌لامسته‌فا (۱۳۹۰). *ئه‌حمه‌دی کۆر و زانایانی عه‌مبار*. تاران: کۆله‌پشتی.

زیوهر، مه‌حموود (۱۹۸۹). *دیوانی به‌ختیار زیوهر*. به‌غداد: الزمان.

سه‌بألخی، میرزا عه‌بدورپه‌حیم (وه‌فایی) (۱۳۸۹). *دیوانی وه‌فایی*. کۆ کردنه‌وه‌ی محه‌مه‌د عه‌لی قه‌رده‌اغی، لیکدانه‌وه‌ی محه‌مه‌د سه‌عید نه‌جاری (ناسۆ). سنه: کوردستان.

شه‌ره‌فکه‌ندی، عه‌بدورپه‌حمان (هه‌ژار) (۲۰۱۰). *وه‌رگێڕانی مه‌م و زین، نووسیار: ماجد مه‌ردۆخ رۆحانی، سلێمانی: ئازادی*.

شیخولئیسلامی موکری، محه‌مه‌د ئه‌مین (هێمن) (۲۰۰۸). *دیوانی هێمن*. سلێمانی: ئازادی.

قاره‌مانی، جه‌غفه‌ر (۱۳۹۷). *زانستی ره‌وانیتری ئه‌ده‌بی، به‌شی دووه‌م ره‌وانیتری*. سنه: زانستگای کوردستان.

کۆبی، حاجی قادر (۱۳۹۰). *دیوانی شیعر*. لیکۆلینه‌وه‌ی سه‌ردار حه‌مید میران و که‌ریم موسته‌فا شه‌ره‌زا. سنه: کوردستان.

محه‌مه‌د، قانع (۱۳۸۴). *دیوانی قانع*. کۆ کردنه‌وه‌ی بوهران قانع. چاپی پینجه‌م، تاران: پانیذ.

فارسی

انوری، حسن (۱۳۸۳). *فه‌ره‌نگ کینایات سخن*. ج ۱ و ۲. تهران: سخن.

پارسا، احمد (۱۳۸۴). «مثل‌ها از نگاه‌ی نو»، *رشد آموزش زبان و ادب فارسی*، ش. ۷۵، دوره ۱۹، صص. ۴-۱۷.

پورنامداریان، تقی (۱۳۸۱). *سفر در مه*. ویراست جدید. تهران: نگاه.

زرین‌کوب، حمید (۱۳۶۷). *مجموعه مقالات*. ج ۱. تهران: علمی و معین.

۱۳۶۴

شمیسا، سیروس (۱۳۸۷). *بیان*. چاپ سوم از ویرایش سوم، تهران: میترا.

— (۱۳۸۶). *معانی*. چاپ نخست از ویرایش دوم، تهران: میترا.